

Олена ЩЕРБАНЬ

**НАРОДНА «МАГІЯ»
У ВИГОТОВЛЕННІ
ТА ПОБУТОВОМУ ВИКОРИСТАННІ
ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ
НАДДНІПРЯНЩИНИ
(кінець ХІХ —
перша половина ХХ століття)**

Висвітлюються народні «магічні» дії і способи в процесі виготовлення, купівлі та підготовки глиняного посуду до використання на Наддніпрянщині. Проаналізовані всі відомі свідчення, записані етнографами наприкінці ХІХ—ХХ століть. Зроблений висновок, що такі дії над глиняним посудом за суттю були подібні в різних частинах досліджуваного регіону. Зазвичай пов'язані вони з проявами охоронної та імітаційної, так званої «білої» магії. Лише в Бубнівці (Вінниччина) зафіксовані випадки виготовлення посудин за спеціальною технологією для так званої «чорної» магії.

Ключові слова: етнологія, глиняний посуд, традиція, символ, пуп, мітка, культура харчування українців, магія, глек, горщик, жінка, гончар.

© О. ЩЕРБАНЬ, 2015

ISSN 1028-5091. № 1 (121), 2015

Вивчення людської діяльності на фоні культурно-традиційного поля, в якому обертаються люди даного суспільства у певну історичну епоху, видається надзвичайно важливим. Це передбачає занурення дослідника у вир народного життя через актуалізацію окремих, зазвичай малопомітних постатей, які звично для них діяли в повсякденні. В полі нашого зору — жінка-господиня — носій народних знань стосовно «прибуткового» ведення жіночого домашнього господарства, вагому частину якого складав глиняний посуд. Впродовж тисячоліть він був невід'ємною складовою культури мешканців досліджуваної нами Наддніпрянщини. На кінець ХІХ ст. — час появи перших ґрунтовних етнографічних досліджень гончарства і способів використання глиняного посуду в народній культурі харчування, сформувалися значний асортимент його форм, багаті традиції користування ним, зафіксовані в наукових працях Л. Соколовського, А. Твердохлебова, В. Щелоковської, І. Зарецького. З них відомо, що українці витворили самобутню культуру виготовлення і вжитку глиняного посуду.

Від часу виготовлення і до завершення використання, з точки зору сучасного дослідника, глиняний посуд був оточений раціональними і так званими «магічними» діями жінки-господині або гончаря під її впливом. Вони мали забезпечити довгий вік, плідне застосування посуду, наділення його захисними властивостями, сприяли добробуту родини. На фоні мозаїчної панорами народного світосприйняття, особливостей культурно-історичних традицій українців, прийшов час об'єктивно проаналізувати картину «магічності» жіночих діянь (профаних і сакральних) над посудом. Важливо розібратися, чи це «магія», коли господиня виконувала низку узвичаєних для неї дій. Чи можна всі ірраціональні дії предків, з точки зору сучасності, називати «магічними»? Розглядаючи цю проблему варто враховувати неослабну увагу до неї, специфіку народознавчих праць різних епох, а також рівень обізнаності та «втаємниченості» господинь у веденні домашнього господарства. Відтак метою пропонованої до уваги статті є висвітлення теми «магічності» дій гончаря в процесі виготовлення, жінки-господині під час купівлі та підготовки глиняного посуду до використання.

Студія присвячена малодослідженому в цьому сенсі регіону — Наддніпрянщині в широкому розумінні цього терміна [6, с. 368].

Найбільше публікацій припадає на кінець XIX ст., другу половину 1920-х рр., 1990—2000 роки.

Однією з перших спроб детального опису способів залучення глиняного посуду в кухонне господарство є ґрунтовна стаття «Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами», підписана ініціалами В. Щ., що побачила світ в журналі «Этнографическое обозрение» 1899 року [4]. Написана на основі матеріалів, зібраних в Куп'янському повіті Харківській губернії зі слів селянок Марфи Столяревської, Параски Тур, Лукерії Солодкої та інших [4, с. 268]. Зокрема Варвара Щелоковська [28] згадала ірраціональні способи купівлі та підготовки до використання глиняних глечиків і горщиків, використовувани мешканцями Куп'янського повіту Харківської губернії наприкінці XIX століття. Проаналізувавши працю, стає зрозуміло, що дослідниця послуговувалася не лише методом фіксації явища через збір інформації, але й таким вагомим для етнології — методом безпосереднього спостереження, оскільки проживала в цій місцевості понад десятиліття.

Іншою специфікою позначена наступна праця — дослідження професора Миколи Сумцова «Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)» (1902) [20]. Описуючи стан гончарства в Охтирському повіті (перебуваючи там впродовж короткого проміжку часу — липня-серпня 1901 р.), учений звернув увагу на рідкісні обрядові вироби, зокрема весільні графини з левами й рюмкитрійчатки, зафіксував звичай написання хрестиків на глиняному посуді. Микола Сумцов зазначив: «В Межирічі в Падалки, та і в інших місцях, наприклад у боромлянських гончарів, на глечиках завжди зображувався маленький хрестик. На інших гончарських виробах хрестиків не роблять». «Звичай писати хрестики на глечиках зумовлений базарним попитом. Такі глечики охоче розкуповуються бабами, які в хрестикові вбачають талісман від псування молока відьмами». Дослідник звернув увагу на те, що «среди густого облака суеверий, облегающего крестьян, поверья о ведьмах держатся чрезвычайно прочно, и всякая порча молока ныне, как и встарину, объясняется тем, что «ведьма похотыла» [20, с. 38].

Аналізуючи праці обох згаданих дослідників, помітно, що стимулом наносити оберегові позначки на глиняний посуд для гончарів були вказівки на це споживачок-господинь. Саме попит на позначені хрестиками, «пупами» глечики заохочував гончарів виготовляти їх.

Зображення глечиків із хрестиками з території Полтавщини наведено в працях кінця XIX — початку XX ст.: «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894), «Украинское народное творчество. Сер. VI. Гончарные изделия. Выпуск 1-й. Типы украинской гончарной посуды» (1913) [5, с. 100, мал. 10; 22, табл. 4] із зазначенням, що це «глечики молочні». Але про обставини нанесення магічного символу на такі посудини та його функції не зауважено.

Наступний потужний пласт дослідницьких студій датується кінцем 1920-х років. З-поміж інших вирізняються праці Євгенії Спаської та Лідії Шульгіної.

Євгенія Спаська була єдиним етнографом, яка найбільш детально описала звичай писати хрестик на глечик у пов'язани з ним вірування на основі опитування. Влітку 1926 р., під час робочої поїздки на Чернігівщину з метою придбання експонатів для Кустарного відділу Київського сільсько-господарського музею, вона опитала одного з найстаріших гончарів с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту Дениса Федоровича Щербака. Респондент зазначив, що: «Не всі гончарі це знають і роблять, а баби за такими глечиками страшенно побиваються, бо в них буває найкращий «збір» — одстоюється молоко на все горло» [19, с. 35]. На запитання Євгенії Спаської про різновиди посуду для спеціальних потреб, гончар відповів про «посні горщики», які використовують лише тричі на рік: на кутю (6 січня), напередодні Хрещення (18 січня) й на Головосік (11 вересня) [19, с. 35]. «Посні», тобто нові, не використовували [27]. В статті 1929 р. «Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство»)», опублікованій у Львові, простежила паралелі між сутністю свята, під час якого наносилися хрестики на глечики, і очікуваним від зображення ефектом [19, с. 38—39, 41].

Стаття Лідії Шульгіної «Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі», опублікована в II томі збірника наукових праць «Матеріали до етнології» (Київ), досі залишається найповнішим описом гончарства цього

відомого гончарського осередку. Дослідження написане на основі трьох етнографічних «екскурсій» дослідниці (кінець зими, осінь 1926 року, літо 1928 року). Праця характеризує Лідію Шульгіну як талановитого і прискіпливого етнографа. Про це свідчить стиль написання, а також застосована ученою методика: «*Описуючи гончарство в Бубнівці я здебільшого спиралась на свої безпосередні спостереження, намагаючись, по змозі бачити все, що стосується гончарської праці, і записувала все під час роботи. Записуючи відомості, що їх подавали мені бубнівські ганчарі, я намагалась передати їх точно в тій формі, як вони говорили*» [29, с. 112]. Варто зауважити, що в 1920-х рр. в українській етнографії відбулося переосмислення методики збиральницької роботи. Зокрема, Антон Онищук, безпосередній керівник Лідії Шульгіної, запропонував і впроваджував у роботу етнографів метод стаціонарного дослідження, який передбачав комплексне, довготривале вивчення «дослідних станцій» — сіл, цікавих народними промислами, підкреслював нерозривність явищ матеріальної й духовної культури народу [1]. Село Бубнівка на Поділлі стало однією з «дослідних станцій» української етнографії з легкої руки уродженця Вінничини, Юрія Александровича, який цікавився історією гончарства та економічною складовою промислу [29, с. 111]. Лідія Шульгіна мала вивчати «*техніку бубнівських ганчарів та все те оточення, що в ньому відбувається їхня робота й пливе їхнє щоденне життя*» [29, с. 111—112]. В результаті такої детальної роботи «Віруванням, звичаям та забобонам» присвячено IX розділ фундаментальної статті. В його підрозділах (1. «Дні, коли не можна робити»; 2. «Забобони, зв'язані з виробом посуду»; 3. «Звичай при купівлі та ті, що стосуються нового посуду») та підрозділі 10. «Вірування та забобони» розділу XI «Кінцеві уваги» подано найдетальніші донині з опублікованих польових матеріалів і, багато в чому унікальні відомості про «магічні» елементи в процесі виготовлення та купівлі глиняного посуду. Лідія Шульгіна єдина, яка згадала виготовлений спеціальним способом посуд для надання йому «магічного» заряду: «прибутні ладушки», «горня з слимаків», «горня на відлів» [29, с. 168—167].

У 1930-х рр. після «розгрому» Української Академії наук, музейних установ, репресій стосовно

провідних етнографів вивчення даного напрямку припинилося на шістдесятилітній проміжок часу. Лише на хвилі перебудовчих процесів у СРСР почалося підвищення інтересу до спадщини українців, з'явився доступ до забороненої в радянські часи літератури, відродився інтерес до духовної культури. В галузі народного гончарства він, зокрема, вилився у праці Олеся Пошивайла (1993) [13], Ігоря Пошивайла (2000) [14], Костянтина Рахна (2013) [18], Людмили Меткої (2013) [10], Анатолія Щербаня (2014) [25] та інших. Але наприкінці 1980-х — на початку 2000-х рр. реалії народного життя, розвитку гончарства були іншими, ніж у 1920-х роках. В одних гончарних осередках воно назавжди занепало. В інших — працювали окремі гончарі. На Наддніпрянщині лише в Опішні (Полтавщина) воно розвивалося як масове виробництво. Але не кустарне, як у давнину, а промислове. Відповідно, відшукати польові матеріали стосовно архаїчної сторони народного життя — «магії» у використанні гончарних виробів, було складно. Лише Олександр Пошивайло віднайшов окремі уривчасті відомості у с. Опішні (Полтавщина), Вербі та Олешні (Чернігівщина) [13, с. 270—271]. Відповідно, в більшості випадків, дослідники такого цікавого явища народної культури, як магічні способи виготовлення, вибору і підготовки глиняного посуду до використання були вимушені інтерпретувати дані, зібрані попередниками.

Найповніше донині ці аспекти висвітлено в монографії Олеся Пошивайла «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993 р.). В ній використано здебільшого матеріали стосовно Лівобережної України, залучено значну кількість відомостей з Правобережної та Західної України. На підставі опрацьованих джерел та літератури — переважно опублікованих записів етнографів та народознавців першої половини XIX — другої половини XX ст., а також власних польових досліджень, здійснених в останній чверті XX ст., автор подав власне бачення буття глиняного посуду в другій половині XIX—XX століть. Зокрема, ролі обрядодій «над» і «з» глиняним посудом, в процесі купівлі і введення його, не користованого, в господарство. Згадав про «магічну» силу сіна (соломи), що потрапляла в середину посудини під час його транспортування і виявлених при купівлі; «магіч-

ні» маніпуляції з новим, вже купленим глиняним посудом [13, с. 230—231, 232]. Навів приклади «магічних дій» з глиняним посудом, пов'язаним із молочним господарством. Зробив висновки, що горщики та глечики були атрибутами відьомських чарів; хрещик на глечиках оберігав від псування молока відьмами, тобто був елементом охоронної магії; пуп-відросток на дні глечика зсередини, зроблений гончарем — це джерело постійного прибування молока в глечуку, гарантія його збереження і невичерпності [13, с. 266—267, 270—271, 275]. Дослідник, використавши праці Варвари Щелоківської, Лідії Шульгіної, Євгенії Спаської та інших, і опираючись на власні уявлення, породив концепцію «магічності» в тлумаченні функцій та правил поводження з глиняним посудом. Багато в чому можна погодитись, окрім гіперболізації окремих висновків. Згодом, у XXI ст. ця праця стала однією з головних для представників новоствореної науки керамологія, які деталізують і розвивають започатковані в ній напрямки.

Найбільш активним дослідником символізму гончарних виробів у культурі слов'ян, місця і ролі гончарства в їх міфологічному світогляді став філолог Костянтин Рахно. Здебільшого використовуючи наведені Олесем Пошивайлом матеріали, децю розширивши їх включенням інших джерел, в тому числі — зарубіжних, він спеціально досліджував проблеми, порушені в даній публікації. Зокрема, їм присвячено кілька публікацій [15; 16; 17; 18]. Дослідника приваблює та імponує саме магічний та міфологічний аспекти дій, пов'язаних із глиняним посудом. Відповідно до його концепції, ці дії відбивають сакралізований статус гончаря. Костянтин Рахно значною мірою абсолютизує цей статус, а його поглиблені екскурси з визначення семантики та поширення окремих аспектів досліджуваної теми досить часто дискусійні.

Вперше прослідкував історію розповсюдження хрестоподібних знаків на посуді Лівобережної України від найдавніших часів до кінця XIX століття, подавши власне бачення їхньої семантики, залучивши записи етнографів першої третини XX століття *Анатолій Щербань* у праці «Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика» (2014). Вчений дійшов висновку про те, що ці знаки на досліджуваній території викорис-

товувалися епізодично, в різні проміжки історії гончарства. Очевидно, під впливами зовні. Найімовірніше, вони виконували оберегову функцію [25].

Суперечливість поданих сучасними дослідниками тлумачень дає підстави знову звернутися до перегляду наявних на сьогодні джерел щодо так званих «магічних» способів приготування глиняного посуду до використання. Подамо якомога повніший опис усіх відомих фактів «магічної» підготовки глиняного посуду з точки зору здебільшого господині-споживачки (а не сучасного інтерпретатора, який мислить інакше). Адже саме під її потреби гончарі, як то кажуть, годили, виробляючи посуд з «магічними» властивостями. В цьому вбачаємо наукову новизну дослідження. Відповідно, наведемо, на нашу думку, найбільш вірогідні інтерпретації описуваних явищ, зазвичай зроблені самими дослідниками, що їх фіксували. Звернемо увагу на деякі суперечливі моменти попередніх студій.

Зауважимо, що джерельна база стосується не всієї території Наддніпрянщини, а окремих гончарних осередків, що знаходяться від крайнього заходу досліджуваної території до крайнього сходу. Археологічні матеріали хронологічно розмежовані XVIII—XIX століттями. Етнографічні — кінцем XIX—XX століть. Що, з одного боку, свідчить про майже як двохсотлітню безперервність цієї традиції. З іншого — значною мірою ускладнює інтерпретацію матеріалів. Усвідомлюючи це, в подальшому викладі будемо розмежовувати дані по різних регіонах і хронологічних періодах (якщо вони різняться). Що є науково обґрунтованим.

Першим і достатньо добре дослідженим способом «магічного» впливу на глиняний посуд є використання господинею глечиків з нанесеним гончарем на їхній до випалювання найпростішим за формою прямим чотирикінцевим хрестом [20, с. 38; 19, с. 35—41; 13, с. 270—273; 17, с. 120—128; 25].

Жінки-господині, для яких виготовлявся такий посуд у XX ст., вірили, що хрест на глечиках оберігатиме молоко в них від псування відьмами [20, с. 38; 13, с. 270], вважали, що в таких виробках буде кращий «збір» вершків [19, с. 38—39] або «щоб корова давала багато молока і сметани було багато» [13, с. 271]. Усі твердження з точки зору господинь можуть бути пов'язані між собою. Оскільки, якщо відьма не буде псувати молоко, відбирати з нього

жир — вершків у глечуці буде більше. Цікаво, що більшість інформаторів — гончарів, яких запитували дослідники про те, чому вони зображали на глечиках хрестики, мотивували цей факт тим, що «на базарі їх краще купували», «баби завжди надавали їм перевагу» [13, с. 270], «баби за такими глечиками страшенно побиваються» [19, с. 5]. Тобто, принаймні у часи записів етнографічних даних, респонденти повідомляли вчених про те, що основним мотивом нанесення хрестиків на посуд гончарями було задоволення попиту споживачок на помічений таким чином посуд. Та й самі господині (збереглися записи лише з Куп'янського повіту Харківщини на денцях усього нового посуду ставити хрест вуглиною. А складаючи компоненти борщу в новий горщик, посудину попередньо перехрещували і писали зовні крейдою або вугіллям п'ять хрестів (один на дні й чотири на боках) [4, с. 273].

Збереглися етнографічні записи про те, що такі знаки зображувалися впродовж кінця ХІХ — першої половини ХХ століття. Але на Полтавщині віднайдені й глечики з подібними хрестиками, датовані ХVІІІ століттям [23, с. 63, рис. 18:3; 8, с. 159, рис. 1:4].

Досі не опубліковано жодного свідчення про використання посуду для молока із зображеними під час виготовлення хрестиками з інших територій України, окрім Дніпровського Лівобережжя (Полтавщини, Сумщини, Чернігівщини). Хрести відомі також лише на глечиках з сусідньої Курської області Російської Федерації [17, с. 121; 3, с. 212]. Ця територія збігається з місцем колишньої локалізації літописного племені сіверян, які у ХVІІІ—Х ст. також використовували прямі хрести для орнаменту посуду [26]. Тому виникає думка пов'язувати поширення такого звичаю в регіоні від сіверянських часів. Але нині прослідкувати зв'язок між хрестами сіверян і мешканців цього регіону ХVІІІ—ХХ ст. неможливо. Оскільки в значному хронологічному проміжку часу подібних зображень хрестів на посуді не збереглося.

Техніка нанесення таких знаків відповідала орнаментальним традиціям, властивим гончарному центру, в якому виготовлялися ті чи інші посудини. Відповідно, більшість хрестів намальовано ангобами. Лише на глечуці першої половини 1920-х рр. зі с. Шатрище (Чернігівщина), основний орнамент якого було нанесено за допомогою лискування і про-

кочування штампом, хрестик був вдавлений [19, с. 36—37]. На інших частинах посудин розміщувалися типові концентричні прямі і хвилясті лінії.

Детальний опис процесу нанесення гончарем хрестів на глечики описала лише Євгенія Спаська за записаними 1926 р. свідченнями одного з найстаріших гончарів с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. З'ясувала, що хрестики він зображав лише один раз на рік — «в збірну чи Федорову суботу» (суботу першого тижня Великого посту). В той час, коли правилася служба в церкві, приблизно від її середини до кінця (період, що орієнтовно міг тривати від 30 хвилин до 2 годин). Звичайно, майстер міг виготовити за цей час лише кілька десятків посудин. Відповідно, такі вироби коштували вдвічі дорожче від звичайних [19, с. 38—39]. Євгенія Спаська простежила паралелі між сутністю свята, під час якого зображувалися хрестики на глечиках і очікуваним від зображення ефектом. Збірна субота в народному календарі вважалася суттєвим моментом концентрації життєвих благ [19, с. 41] — відповідно люди вірили, що у виготовлених цього дня глечиках, позначених хрестиками, концентруватиметься більше вершків. Тобто наявне одне свідчення про те, що і сам процес нанесення хрестів на глечики був ритуалізований. Виходячи зі своєї концепції походження і семантики хрестоподібних знаків на посуді для молока К. Рахно вважав записаний Є. Спаською звичай пізнім відголоском більш давніх традицій. Наводячи, як аргумент, опитування гончарів, зроблені Олесем Пошивайлом у 1980-х рр., які не уточнювали, що такі глечики виготовлялися саме в Збірну суботу [17, с. 121]. Подана аргументація видається не переконливою. Оскільки за понад шістдесятитітньої боротьби з українством загалом і гончарством зокрема, давні звичаї закономірно забувалися. Записані О. Пошивайлом етнографічні відомості найбільш доцільно вважати «відголоссям».

Іноді хрестики зображували на посудинах, не пов'язаних з молочним господарством — тиквах і мисках [23, с. 66; 11, с. 17; 12, с. 188]. На миски хрестоподібні знаки іноді наносили на денця. Відповідно до мети нашої статті, у ній ми не будемо вдаватися в дискусію з концепціями Олеса Пошивайла та Костянтина Рахна про те, що символізував сам знак хреста і глечик з ним. Вважаємо більш

логічним констатувати лише обереговий та благодатний сенс семантики хреста для господинь, що користувалися такою посудиною. Тобто хрест є виявом застосування гончарями і господинями охоронної «магії». Зображення хрестів з обереговою метою наносилися і на інші предмети. Наприклад, досі на Лівобережній Україні віруючі селяни малюють хрести в своєму господарстві на релігійне свято Хрещення (Йордан) та Страсну п'ятницю. На Водохреща хрести зараз зображують переважно освяченою крейдою на дверях, воротах, вікнах, передніх кутах будівель. На Страсну п'ятницю їх малюють полум'ям освяченої («страсної») свічки на одвірках, балках і т. д. Старі зображення, як правило, не витирають, а нові малюють або поверх їх або на вільному місці поруч. Мета таких зображень — захист садиби від блискавки і нечистої сили. Наприкінці XIX — на початку XX ст. перед освяченням дерев'яних будинків в кімнатах олійними фарбами малювали чотири хрести (які символізують чотирьох апостолів — євангелістів, про що свідчать відповідні підписи) [24]. Господині також наприкінці XIX ст., наприклад, у Куп'янському повіті, наносили хрести ребром долоні на: першу хлібину, яку ставили в піч та пересяне борошно, приготоване для виготовлення паялиць, та масло, яке ставили в горщику для зберігання у погріб [4, с. 275, 277, 300].

Другим дослідженим способом надання магичних функцій глиняному посуду є формування гончарем конічного чи циліндричного виступу на внутрішньому боці денця глечика. Такі елементи формувалися на глечиках з Наддніпрянщини: Полтавщина [23, с. 59, 63, рис. 18:9], Куп'янський повіт Харківщини [4, с. 273], село Громи на Черкащині [7, с. 147], с. Бубнівка (Вінничина) [29, с. 168]. А також інших регіонах розселення слов'ян. Як на території Західної України (с. Гавареччина, с. Шпиколоси Золочівського району Львівщини [2, с. 122, 123], с. Ставок та Меджибіж Летичівського району й Загребля Ізяславського району на Хмельниччині [2, с. 123, 125], хуторі Тетерівка, с. Троянів, Житомирського району, с. Царівка, Коростишівського району на Житомирщині [2, с. 124], с. Залісці Збаразького району на Тернопільщині та с. Вілія Гошанського району, с. Кривиця Дубровицького району на Рівненщині [2, с. 125, 127],

с. Ольхівка Іршавського району на Закарпатті [2, с. 126], а також Чехії, Словаччині, Угорщині [2, с. 128]. Мешканці Бубнівки, опитані Лідією Шульгіною, стверджували, що вірування щодо важливої функції пупа дуже давні, старовинні [29, с. 168], тобто гладушки, виготовлені в XIX ст., були також зроблені з пупами. Про старовинність традиції виготовлення глечиків з «пупами» стверджувало багато гончарів з різних осередків Західної України, опитаних *Олександром Бобринським* [2, с. 122—125]. Глечик з «пупом», знайдений у Полтаві, опублікований Остапом Ханком, дослідник датував часом, не пізнішим XIX століття [23, с. 59, 63, рис. 8:9]. Тобто, звичай виготовлення глечиків з «пупами» і подібного пояснення їхнього призначення був на території України від Заходу до Сходу здавна. Мав поширення він і на сусідніх західних землях. Чим це можна пояснити? Спільний імпульс? Хто першим його кинув? К. Рахно пояснив таке поширення так: «Територіальне поширення цих звичаїв, у свою чергу, наводить на думку про їхній зв'язок зі скотарськими племенами Поділля, Буковини й Закарпаття доби ранньої бронзи, розселення яких сягало Середнього Полісся, а поодинокі культурні впливи простежуються й на Лівобережжі» [16, с. 87]. Хто знає давню історію нашого регіону — погодитися з таким твердженням не може. По-перше, і найголовніше, тому що між добою ранньої бронзи і сучасністю минуло понад чотири тисячі років. «Пупи» ж використовувалися лише впродовж частини останнього тисячоліття. Нам не відомо (та й К. Рахно не наводить свідчень) про наявність таких елементів на ліпленому посуді. А саме такий посуд, за винятком короткого проміжку часу існування черняхівської культури (III—IV ст.), виготовляло населення згаданої дослідником території аж до початку II тисячоліття н. е. Тобто, корені широкого розповсюдження звичаю формувати «пуп» у глечиках слід шукати у часах, більш наближених до сучасності. Зокрема, більш вірогідними здаються паралелі, наведені Олександром Бобринським — знахідки із середньовічного Херсонесу (Крим) та Пліснеська (Львівщина) [2, с. 131—132]. Відомо, що Лівобережна Україна значною мірою заселялася у XVI—XVII ст. вихідцями з Поділля та Західної України. Вважаємо, що на Дніпровське Лівобережжя

звичай виготовлення глечиків з «пупами» був принесений саме ними. Але згадані часи виходять за межі нашого дослідження.

Лідія Шульгіна зазначила, що «пуп» на дні мав кожен виготовлений бубнівськими гончарями гладущик (їх форми і розміри були різними [29, с. 148, мал. 15, 16, 17]). Дослідниця зауважила, що він витягувався з дна виробу в останній момент, коли посудина була вже сформована. Але таким способом можна сформувати лише невеликий за розмірами (висотою до 1 см) виступ. Відомо, що гончарі робили і значно вищі «пупи». Зокрема, інформаторка Софія Ганчар повідомляла дослідниці про те, що «пуп великий сторчить у дні» [29, с. 168]. Такий «пуп» можна було сформувати лише способом, зафіксованим у більш західних регіонах України Олександром Бобринським: його наліплювали з окремого шматочка глини в той момент, коли посудина була згончарована на половину висоти [2, с. 122]. Лідія Шульгіна натякнула на можливість спричиненості появи «пупів» на глечиках «якимось примітивним технічним способом роботи». Але сама ж заперечила таку можливість. Не підтвердив її й Олександр Бобринський, який спеціально досліджував це питання [2, с. 122].

Тобто, виготовлення глечиків з «пупами» наприкінці XIX — у XX ст. можна пояснити лише метою доброго «магічного» впливу на посудину. І стимулював їх виготовлення знову ж таки попит з боку споживачок. Опитані Варварою Щелоковською, Лідією Шульгіною, Миколою Коекою й Олександром Бобринським респонденти однозначно стверджували, що глечики з «пупами» вони купували для того, щоб в них більше зсідалося сметани. Останній дослідник єдиним зафіксував на Львівщині — території, західнішій за Наддніпрянщину, те, що «пуп» символізував чоловічий статевий орган [2, с. 122—124]. Підтримуючи думку авторитетного дослідника і вважаючи теоретичні реконструкції Олеся Пошивайла та Костянтина Рахна значно ускладненими, вважаємо, що «пуп» в середині глечика — найімовірніше фалічний символ, що покликаний плодити, примножувати.

У такому разі, накопичення у глечикі з «пупом» більшої кількості вершка, ніж у посудині без нього, можна пояснити через імітативно-контактну магію. Це пояснення підтверджує й архаїчний спосіб

купівлі таких глечиків, занотований Варварою Щелоковською, Лідією Шульгіною та Олександром Бобринським. Варвара Щелоковська стверджувала, що в Куп'янському повіті господині, купуючи нові глечики, не брали їх за вінця, а опускали середина руку і підіймали, мацаючи, чи є на дні «пуп» [4, с. 273]. Лідія Шульгіна за словами Титяни Ганчар (саме «Титяни». — Л. Ш.) та Гані Ганчар з Бубнівки не стверджувала, що господині мацали пуп. Але вони совали в глечики руку «кілько засягне», не ставили їх потім на землю і казали тихенько: «До половини сметани, до половини сиру, а сироватки нема, бо з'їст дурна». Купували глечики, не торгуючись [29, с. 169]. Олександр Бобринський від старого гончаря з с. Ставки (під Меджибожем) Летичівського району Хмельниччини А.Т. Коробочки зафіксував найскладніший обряд купівлі посуду. За його словами, господині діяли дуже дивно, купуючи в нього гладущики, ніби вони «відьмачки». Вони спочатку присідали над гладущиком, опускали в нього «човником» пальці правої руки так, щоб вони торкалися пупа. І починали щось нашіптувати. На думку гончаря, вони зверталися до «пупа» зі словами «Давай більше сметани», «Давай більше масла» і так далі. Потім питали, скільки коштує гладущик. І, не торгуючись, купували його [2, с. 124].

Лідія Шульгіна записала спогади мешканки Бубнівки про те, що гладущиків найбільше замовляли господині гончареві в піст «і все загадують з пупами, пуп великий сторчить у дні» [29, с. 168]. Але в цьому випадку ніякої магії шукати не приходилося. У піст найбільше використовували гладущиків для відстоювання молока, оскільки в цей період родина утримувалася від вживання скоромного, тож підзбиралося трохи вершків, з них готували сметану і масло, з кисляку — сир та сироватку.

Частково пов'язаним з імітативною магією, але й раціональним (призначеним зменшити пористість черепка) є спосіб натирання глечика, що вводиться в господарство, свяченим салом [4, с. 273; 29, с. 169]. Інформаторка Софія Ганчар з Бубнівки була впевнена в тому, що змащення свяченим салом було ефективним лише для глечиків з пупом [29, с. 169].

Лише Олександром Бобринським було звернуто увагу на магічність іншого символу, що ставився на вуха не лише глечиків, а й інших посудин —

вдавлення-«мітки». Він зібрав матеріали із Західної України про те, що «мітка» символізує жіночу статеву ознаку [2, с. 122—124]. Хоча на досліджуваній нами території посуд з такими мітками був досить поширеним, але свідчень про магічну функцію таких вдавлень жоден з дослідників не опублікував. Тому в даній статті зупинятися на них не будемо.

Наступну інформацію взято зі статті Варвари Щелоковської. Господині Куп'янського повіту, як і повсюдно на Україні, вибираючи новий горщик, стукали по ньому рукою і прислуховувалися до гулу (звуку). Вважали, глухий звук свідчить, що це «горшок» — борщ у ньому не буде вдаватися, а дзвінкий — «горщиця» — все зварене в посудині буде смачним [4, с. 273]. Раціональний сенс в такій перевірці очевидний. Дзвінкий звук від постукування утворюється в добре випаленому горщику без прихованих дефектів. У такому горщику й буде вдаватися будь-яка страва. Глухий звук буде утворюватися в недопаленому виробі чи такому, що має тріщини. Очевидно, він слугуватиме недовго, страви в ньому не будуть вдаватися, можливо з причини швидшого випаровування рідини. Разом з тим, не варто виключати і «магічну» складову такого порівняння. «Горщиця» — жіночого роду [13, с. 229]. Саме жінка народжує дітей, готує страви, господиня в хаті, біля печі. Відповідно, в горщику жінці повинні були вдаватися страви та напої. Про те, що вибір «горщиці» має не лише раціональний сенс, свідчить вибір діжі — купуючи її, господиня перераховувала «трості», з яких її було складено: «діжа, діж, діжа, діж». І неодмінно треба було, щоб закінчувалося «діжею». У іншому випадку тісто б не вдавалося [4, с. 274]. При виборі глечика не рекомендувалося видувати з нього соломи. Вважали, що в такому випадку і сметана буде «дутись» [4, с. 273].

Лідія Шульгіна єдина з дослідниць опублікувала факти виготовлення гончарями на замовлення споживачок інших глиняних посудин побутового призначення з магічними властивостями. Найперше вона подала відомості про «прибутні ладущики» (гладущики). Вважалося, що тільки в таких гладущиках був гарний збір вершків, сиру та масла. Вони були добрими на «спрат» — завжди наповненими сметаною [29, с. 167]. Бубнівські селянки вірили, що кількість та якість молока, що

зберігатиметься в гладущику, залежить від того, як його зроблено. Тому дорожче платили за «правильно» виготовлений гладущик, бо примічали, що в ньому завжди буде повно, а з «неприбутніх гладущиків не буде пользи» [29, с. 167]. «Прибутні ладущики» гончарі повинні були виготовляти обов'язково натщесерце, до сходу сонця. Щодо дня їхнього виготовлення, свідчення респондентів різнилася. Герасим Бевс стверджував, що їх краще робити у першу суботу зростаючого місяця (коли місяць у підповні). Ганя Ганчар повідомила, що одні гончарі робили у згадану суботу. Інші — у будь-яку суботу. Притому до сходу сонця деякі з них ішли до криниці. Казали: «Я прийшов по воду, гладущики робити на сир, на сметану, на масло». Набирали води і тією водою поливали глей, місили його і починали виготовляти «прибутні ладущики», примовляючи: «Роблю ладущика на сир, на сметану, на масло». Яким Герасименко вже говорив, що їх могли робити і в п'ятницю і в суботу — «це байдуже», якби натщесерце та до сходу сонця [29, с. 167]. Аналізуючи свідчення, записані Лідією Шульгіною, можемо стверджувати про наявність розбіжностей у тлумаченні гончарями дня, коли необхідно виготовляти «прибутні ладущики», що може свідчити про початок нівеляції гончарських вірувань, пов'язаних з цим посудом.

«Дуже поширеним», за спостереженнями Лідії Шульгіної, було вірування про те, що горнята (невеликі горщики) на сметану, на замовлення господинь, мали бути зробленими зі «слимаків», тобто глини, що збирається в гончаря на руках під час роботи. В цьому випадку, знову ж таки, маємо справу з імітативною магією. Господині вірили, що збиратимуть сметану, як гончар «слимаки з пальців збирає», що саме в такому горняті сметана буде маснішою, густішою [29, с. 168].

Зупинимось тепер на короткому описі процесу виготовлення сметани, сиру і масла, для яких призначені всі описані посудини з магічними властивостями. Використаємо найдетальніший донині етнографічний опис, наведений Варварою Щелоковською. Глечики з молоком, призначеним для сметани, влітку ставили у погребі, а взимку — в хаті, у шафі чи на полиці. Через приблизно три дні молоко скисало, а сметана перебиралася догори. Тоді її обережно збирали ложкою, щоб не зачепити кисляку, і складали

в горщик (у Бубнівці ним було горня зі «слимаків»). Кисляк, що лишився в глечуку, ставили на припічок чи на ніч — у піч, щоб сир згорнувся. Коли він осідав, сир відтоплювали, ставлячи на день чи ніч у піч. Потім складали у спеціальну сумку і пригнічували каменем, щоб видалити лишки сироватки. Сметану, призначену для виготовлення масла, спочатку відтоплювали і ставили в погріб для загусання. Через два дні її вносили в хату, зливали сироватку і збивали масло качалкою чи спеціальною «колотушкою». Потім, зливши «підсметання» (сколотини), масло вимивали холодною водою, затовкували в горщик, присолювали і ставили на зберігання в погріб [4, с. 300]. Описані «магічні» вироби були потрібні між часом надою молока і пересипанням готового продукту в іншу посудину. Глечики з «пупом» — для збільшення жирності молока і, внаслідок цього — виходу сметани. Хрестик на глечиках мав оберігати поставлене для скисання молоко від відьом, які, як відомо за народними уявленнями, намагалися ним заволодіти за допомогою чар. В горнятках «зі слимаків» сметана, зібрана з «правильного» глечика, мала стати густішою, маснішою.

Отже, усі описані глиняні вироби, наділені «магічними» властивостями, були загальнопоширеними на Наддніпрянщині: в межах певного гончарного осередку і оточуючих його населених пунктів («прибутні ладущики» і горнята «зі слимаків» у Бубнівці); в межах певного регіону — частини лісостепової зони Дніпровського Лівобережжя («глечики з хрестиками»); в межах широкої території від крайнього заходу до крайнього сходу (глечики з «пупами»). Вірили, що такі вироби принесуть благодать у родину та не зашкодять іншим людям. Тому, очевидно, самі споживачки не вважали такі дії «чарами». Це була звичайна практика, притаманна «знаючим» господарям. Принаймні, про це свідчать усі опрацьовані матеріали. Та й частина гончарів у другій половині 1920-х та 1960-х рр. ставилася до ефективності таких дій скептично [29, с. 168; 4, с. 124—125], вважаючи їх «жіночою вигадкою».

Зовсім інший сенс у посуду «на відлів» — горщика невеликого розміру чи глечика, зробленого для чарівництва, пов'язаного з нечистою силою, відьмами, знахарками. Вважалося, що «такий горщик, на відлів роблений, дуже до папороті здатний, як папороть цвіте» [29, с. 168]. Гладущик використовува-

ли для відбирання у чужих корів молока. Враховуючи етимологію слова «відлів», вважаю цю функцію головною в даному типі посуду. Тому не дивно, що їх робили «навпаки» від звичайного — долонями усередину, й обертаючи гончарний круг під себе [29, с. 168]. Такий прийом досить часто використовувався в народній магії та чарівництві.

В українському суспільстві, принаймні від запровадження християнства (саме з цього часу збереглися писемні джерела, що дають змогу описувати аспекти духовної культури з позицій принаймні частини тогочасного суспільства, а не сучасного вченого), є боязнь робити чари. Бо це гріх, і майбутня розплата чекатиме неминуче. Але гріхом, з описаних магічних дій, вважалося лише виготовлення посуду «на відлів» [9, с. 69]. Відповідно, гончарі боялися виготовляти такі вироби. Оскільки за це могла наступити кара: *«Буває, руки виверне або покрутит, чи так що, боронь Боже, трапиться. Хто зна що воно, через це опасуються робити»* [29, с. 169]. І не дивно, оскільки такі вироби, за побутовими у Бубнівці повір'ями, виготовлялися для чародійства відьмам і жінкам, які володіли особливими знаннями. Тому, очевидно, боячись поголосу, що вона «відьма», жінки не купляли посуду «на відлів» у гончарів свого села [29, с. 169].

Таким чином, етнографічні матеріали свідчать, що господині Наддніпрянщини, принаймні від кінця XIX ст. (очевидно і раніше, відповідно до археологічних знахідок), використовували в своєму господарстві посуд, виготовлений спеціальним способом, в певний день, час («глечики з хрестиком», «горнята на відлів», «горнята з слимаків»), з особливими елементами («глечики з хрестиком»). Гончарі й самі, враховуючи попит на «спеціальні» посудини, виготовляли їх на продаж. Під час купівлі таких виробів та введення їх у господарство, принаймні знаючі господині, проводили певні магічні дії, дотримуючись звичаю. Усвідомлення «магічності» посуду, виготовленого з елементами гончареві «магії» та «магічності» маніпуляцій під час купівлі і введення його в господарство, було узвичаєним, нормою. Використання окремих схожих уявлень (наприклад, щодо глечиків з «пупом»), пов'язаних з таким посудом на широкій території, очевидно свідчить про те, що це залишки (рудиненти) давніх вірувань. Разом з тим, наприклад,

«глички з хрестиком» зустрічаються в набагато обмеженішому регіоні, що може пояснюватися специфічними факторами впливу на їхню появу. Унікальність записів Лідії Шульгиної про «прибутні ладушки», посуд «на відлів» та горнята зі «слимаків» можна пояснити як багатством бубнівських вірувань і їхнім тривалим зберіганням, так і певним етнографічним талантом дослідниці, яка змогла «втягнути» з респондентів ту інформацію, яка зазвичай приховується від дослідників.

Господині-жінки в ХІХ—ХХ ст. не розділяли магичні і не магичні способи приготування глиняного посуду до використання. Керуючись усталеними в традиційному суспільстві на певній території традиціями, які опиралися на передану предками звичаєвість, вони проводили «іраціональні» з позиції сучасності дії, спрямовані на примноження вмісту посуду і захисту його від негативної дії «злих» сил. Пошуки глибших коренів цих дій вважаю досить суб'єктивними. Їх переконливість залежить від ступеню підготовленості інтерпретатора, використовуваної джерельної бази та внутрішніх установок.

- Центральний архів громадських об'єднань України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 33929. — 18 арк. (Следственное дело Шульгиной Лидии Саввишны. Справа № 6003).
- Бобринский Александр. О двух символах плодородия на украинской керамике / Александр Бобринский // Украинське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. — Київ; Опішне, 1993. — Книга 1. — С. 120—135.
- Брыжик Т.Г. Рассказы о глиняной игрушке / Т.Г. Брыжик. — Старый Оскол: ТНТ, 2007. — 380 с.
- В. Ц. Пища и питье крестьян-малороссов с некоторыми относящимися сюда обычаями, повериями и приметами / В. Ц. // Этнографическое обозрение. — 1899. — № 1. — С. 266—322.
- Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И.А. Зарецкий. — Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. — 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
- Кирчів Р. Наддніпрянина / Р. Кирчів // Мала енциклопедія українського народознавства / за редакцією чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. С. Павлюка. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. — С. 368.
- Коека М. Гончарство сіл Громи і Томашівка Уманського району Черкаської області / Микола Коека // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне, 1995. — Книга 2. — С. 147.
- Луговий Р. Матеріали ХVІІІ століття з території Полтавської фортеці / Роман Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 2007. — Вип. ХVІ. — С. 159—161.
- Мельничук Л. Етнопедагогічні традиції подільського гончарства / Л. Мельничук // Етнічна історія народів Європи. — 2002. — Вип. 12. — С. 67—70.
- Метка Л. Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (ХІХ — початок ХХІ століття): монографія / Метка Л. — Полтава: АСМІ, 2013. — 248 с.
- Міщанин В. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. Матеріали до Національного словника «Українські гончарі». Книга 1 / Віктор Міщанин. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — 368 с.
- Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина ХІХ — ХХ століття) / Віктор Міщанин. — Опішне: Українське народознавство, 2005. — 304 с.
- Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / Олесь Пошивайло. — Київ: Молодь, 1993. — 408 с.
- Пошивайло І. Феноменологія гончарства: семіотико-етнологічні аспекти / Ігор Пошивайло. — Опішне: Українське народознавство, 2000. — 432 с. : іл.
- Рахно К.Ю. Горщик і горщиця: феноменологічний вияв метафізики статі / К.Ю. Рахно // Сіверянський літопис. — 2011. — № 4. — С. 76—84.
- Рахно К. Купівля молочного посуду як вияв жіночої господарчої магії / Костянтин Рахно // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. — Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. — Вип. 34. — С. 84—88.
- Рахно К.Ю. Магічний символ на кувшині для молока українців Сибіри / К.Ю. Рахно // Матеріали VI Всеросійської з міжнародним участям науково-практичної інтернет-конференції «Сибірський субетнос: культура, традиції, ментальність». — Красноярськ: РІО КГПУ ім. В.П. Астаф'єва, 2010. — С. 117—131.
- Рахно К. Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів / К. Рахно. — Полтава: АСМІ, 2012. — 433 с.
- Спаська Е. Гличик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство») / Е. Спаська // Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. ХХІ—ХХІІ. — Ч. 1. — С. 35—41.
- Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н.Ф. Сумцов. — Харьков: Печатное дело кн. К.И. Гагарина, 1902. — 57 с.
- Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году / А. Твердохлебов // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. — Харьков: Типография губернского

- правления, типография окружного штаба, 1885. — Вып. 30. — 52 с.
22. Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Выпуск 1-ый. Типы украинской гончарной посуды. — Полтава : издание кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. — 29 с.
 23. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх досліджень / О.В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — Ч. 1/2. — С. 54—66.
 24. Щербань А.Л. Зображення християнських символів у підземеллях Опішного / А.Л. Щербань // Матеріали научно-практичної конференції «Освоение подземного пространства Харьковщины». — Харьков, 2010. — С. 30—34.
 25. Щербань А.Л. Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика / А.Л. Щербань // Культура України. — Харків : ХДАК, 2014. — С. 83—90.
 26. Щербань О. Нотатки про традиційні правила поводження з новим глиняним посудом / Олена Щербань // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 4 (14). — С. 91—94.
 27. Щербань О. Український празниковий глиняний посуд (кінець XIX — перша половина XX століття) / Олена Щербань // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць ; Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». — Одеса : Одеська міська друкарня, 2011. — С. 335—343.
 28. Щербань О. Глиняний посуд у народній культурі харчування українців через призму дослідження Варвари Щелоковської / Олена Щербань // Народна творчість та етнологія. — 2014. — № 2. — С. 86—93.
 29. Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі / Лідія Шульгіна // Матеріали до етнології. — Київ : Всеукраїнська академія наук, 1929. — Т. II. — С. 111—200.

Olena Shcherban'

ON PEOPLE'S MAGIC AS TO PRODUCTION AND HOUSEHOLD USAGE OF CLAY TABLEWARE IN DNIEPER BASIN

The article has thrown some light upon the magical acts and means related to production, purchase, preparing and home-stead usage of clay tableware in Dnieper riverside. All known records made by ethnographers in the late XIX and XX cc. have been considered. In the course of study conclusion has been made that the mentioned actions as to clay ware had been quite the same in various parts of Dnieper region and belong to phenomena of protecting, imitative or so-called white magic. Only in Bubnivka (Vynnytsia area) have been known examples of special black art technology.

Keywords: ethnology, clay tableware, tradition, symbol, umbilicus, mark, culture of feed of Ukrainians, magic, milk jug, pot, woman, potter.

Олена Щербань

НАРОДНАЯ МАГИЯ В ИЗГОТОВЛЕНИИ И БЫТОВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ГЛИНЯНОЙ ПОСУДЫ ДНЕПРОВСКОГО РЕГИОНА (конец XIX — первая половина XX века)

В статье описаны народные «магические» действия и способы в процессе изготовления, покупки и подготовки глиняной посуды к использованию в Днепропетровском регионе. Проанализированы все известные свидетельства, записанные этнографами в конце XIX и первой пол. XX веков. Сделан вывод, что такие действия с глиняной посудой были по сути своей подобными в разных частях исследуемого региона. Обычно связаны они с проявлениями охранной и имитационной, так называемой «белой» магии. Только в Бубновке Винницкой области зафиксированны случаи изготовления сосудов по специальной технологии для так называемой «черной» магии.

Ключевые слова: этнология, глиняная посуда, традиция, символ, пуп, метка, культура питания украинцев, магия, крынка, горшок, женщина, гончар.